

Дерев'янку Б.В. Історичний розвиток правового регулювання надання послуг у сфері освіти на українських землях (період Середньовіччя) / Б.В. Дерев'янку // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2011. — № 4 (47). — С. 35—40.

УДК 346.544.2

Б.В. Дерев'янку

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

Наукову статтю присвячено наданню характеристики діяльності суб'єктів господарювання, які надавали послуги у сфері освіти на українських землях з часів появи до кінця XVII століття та визначенню основних історико-правових етапів процесу формування правового статусу суб'єктів з надання послуг у сфері освіти.

Ключові слова: суб'єкт господарювання, сфера освіти, послуги, історико-правовий етап, правовий статус.

Научная статья посвящена характеристике деятельности субъектов хозяйствования, которые предоставляли услуги в сфере образования на украинских землях со времен появления до конца XVII века и определению основных историко-правовых этапов процесса формирования правового статуса субъектов сферы образования.

Ключевые слова: субъект хозяйствования, сфера образования, услуги, историко-правовой этап, правовой статус.

The research article is devoted to the description of activity of economic entities which gave services in the field of education on Ukrainian earths from times of appearance to the end of XVII age and determination of major historical and legal phases of the process of forming the legal status of entities providing services in education.

Key words: economic entity, sphere of education, services, historical and legal phases, legal status.

Визначення правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти та правового статусу суб'єктів, що надають такі послуги і мають публічно-приватні інтереси, неможливе без ретроспективного аналізу правового регулювання надання послуг у сфері освіти.

Формування правового режиму діяльності з надання послуг у сфері освіти і правового статусу суб'єктів господарювання як в європейських країнах, так і в Україні відбувалося впродовж кількох століть з початку епохи Середньовіччя. Прогнозування розвитку законодавства і господарської практики з надання послуг у сфері освіти у XXI столітті можливе на основі аналізу попередніх етапів.

Дослідженню питань історичного розвитку законодавства і практики надання послуг у сфері освіти приділяли увагу вітчизняні і російські вчені, посилення на роботи яких є у статті: Ю. Задорожний, В. Кахнич, М. Курко, Л. Марчук, І. Медведєв, А. Монаєнко, Г. Ситник, В. Томсінов, Г. Тюрменко, Р. Шаповал та ін. Проте їх дослідження більшою мірою стосувалися окремого періоду часу, окремого регіону України чи окремого навчального закладу (далі – НЗ). Комплексного дослідження правового регулювання надання послуг у сфері освіти протягом кількох століть починаючи із часів Київської Русі у ранньому Середньовіччі з виділенням відповідних етапів становлення та розвитку не проводилося.

Отже, цілєю статті є надання загальної характеристики діяльності суб'єктів господарювання, що надавали послуги у сфері освіти від своєї появи на українських землях до їх діяльності у кінці XVII століття, а також визначення основних історико-правових етапів процесу формування правового статусу суб'єктів з надання послуг у сфері освіти.

Особливість розгляду буде полягати у тому, що сучасні українські землі протягом багатьох років знаходилися у складі різних держав, де по-різному відбувалося становлення сфери освіти. Тому історичний розгляд досліджуваних процесів буде проводитися із застосуванням територіального критерію.

Отже, у літописі «Повість минулих літ» (XII століття) неподільні симпатії Літописець Нестор засвідчує до Володимира Великого, який охрестив Русь та перший «звелів будувати

церкви», «і людей приводити на хрещення по всіх городах і селах», і «почав посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на учення книжне» [1, с. 43; 2, с. 593]. Тому на сучасних українських землях публічні освітні заклади почали з'являтися при перших християнських церквах. Навчання здійснювалося переважно з поглибленим вивченням церковних вчень.

Дещо схожі на сучасні суб'єкти господарювання з надання послуг у сфері освіти з'явилися при Я. Мудрому. У більшості своїй освітні послуги надавалися на безоплатній основі. Проте отримувачем цих послуг, найчастіше, могли бути або дуже заможні люди, або ті, хто відмовлявся від світського життя.

Розвиток освіти і науки був тісно пов'язаний із розвитком нації і держави. За часів Я. Мудрого було введено шкільну освіту для дітей «нарочистої чаді», а згодом вийшов перший збір законів В. Мономаха «Повчання дітям», засновані Острозький греко-слов'янський колегіум, братські школи [3, с. 76]. Я. Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей.

При Києво-Печерському монастирі існувала школа вищого типу, де поряд з богослов'ям вивчалися філософія, риторика, граматики.

Відкрила школу й онука Я. Мудрого Анна (Ганка) Всеволодівна при Андріївському монастирі в Києві. Відвідували школу дівчата, які крім грамоти навчалися співу, шиттю, іншому рукоділлю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «княжне письмо» і сама писала книжки княжна Єфросинья Полоцька [1, с. 43].

У цей же час у Західній Європі поступово почалося викладання наук, забутих з часів Давньої Греції та Давнього Риму. Так, у кінці XI – початку XII століть у Західній Європі виникли перші університети, в межах яких було розгорнуто широкомасштабне вивчення й опрацювання візантійських правових пам'яток – Дигест, Кодекса, Інституцій і Новел Юстиніана. З'явилася університетська юриспруденція [4, с. 15]. Тобто європейські суб'єкти господарювання в освітній сфері не лише надавали освітні й інші послуги, але і сприяли розвитку правової науки та формуванню правової свідомості у суспільстві. І це стосується не лише правової освіти, адже поступово розпочинається вивчення інших суспільних наук.

Розвиток науки та освіти у XII столітті набирає нових обертів у країнах Європи. Значною подією в освітній сфері було відкриття у 1150 році Паризького та в 1253 році Сорбонського університетів, створення та функціонування яких привнесло в організацію університетської освіти якісно нові елементи [5, с. 128].

Суб'єкти сфери освіти (найчастіше перші університети) мали високий рівень публічності, адже не тільки слугували джерелом отримання прибутків для їх власників або державних діячів, які розпоряджалися їх майном, але і формували суспільну думку, мораль, культуру. Саме вони визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держав.

У Західній Європі система освіти будувалася на базі латинської писемності і прошарок освічених людей писав і спілкувався латинською мовою. Правилком для Західної Європи було використання латини для запису юридичних текстів. Проте в окремих країнах, наприклад в Англії, для цього могла застосовуватися місцева писемна мова. У староруському суспільстві у цей час прошарок освічених людей писав і говорив руською та церковнослов'янською мовами. Візантійсько-руські угоди свідчать, що усі основні юридичні поняття могли бути виражені руською мовою [4, с. 16]. Слід сказати, що таке становище пов'язане із мовою передачі знань від викладачів студентам. Зворотній висновок можливо зробити відносно Русі, проте він не можливий для Європи, оскільки у європейських країнах мало хто (навіть із найосвіченіших людей) у побуті спілкувався латинською мовою.

Завдяки високому публічному значенню суб'єктів господарювання освітньої сфери з XII століття керівництво Римо-католицької церкви намагалося заборонити викладання в університетах римського права, яке протиставлялося праву канонічному [4, с. 19]. Взагалі церковна влада постійно вимагала від НЗ частину їх доходів від надання послуг.

В українських землях у цей час відбувалося становлення власної системи суб'єктів, що надавали послуги у сфері освіти. Можна виділити основні особливості української системи освіти у післякнязівську (козацьку) епоху. По-перше, на відміну від країн Західної Європи в українських землях діяли в основному не ВНЗ, а НЗ середнього типу. Це були так звані братські школи, які фінансувалися за рахунок коштів Війська Запорізького та особистих пожертв окремих козаків, шляхти та міщан. Освітні послуги надавалися безоплатно. Навчалися навіть дівчата (особливо це стосувалося доньок загиблих козаків). Також до тодішніх суб'єктів у сфері освіти можна віднести бурси, що підпорядковувалися церкві, проте надавали і світські знання та різні послуги. По-друге, на відміну від тодішнього Московського царства освіта більшою мірою носила світський, а не суто теологічний характер. Вивчалися гуманітарні і точні науки, іноземні мови, правові науки. Останні передбачали вивчення звичаєвого козацького права, права міських громад, засад магдебурзького права (багато у чому попередник сучасного господарського права).

Значну роль у розвитку освіти в Україні відіграли козацтво та братства. Запорізькі школи поділялися на січові, монастирські і церковно-приходські. На справедливу думку Д. Яворницького, більшість січового війська за своєю грамотністю і начитаністю стояла так високо, що переважала у цьому відношенні середній, а, може, і вищий стан людей свого часу. З 1616 року Військо Запорізьке низове стає колективним членом Київського братства. Київська братська школа була створена у 1615 році. У 1619 році у Києві виникла Лаврська школа, заснована архімандритом Києво-Печерської лаври Петром Могилою [1, с. 44]. Ці школи були прикладом для інших, які виникали на території всієї України.

На рубежі XVII століття помітно зростає роль міст як вогнищ національної культури. Виявом цього також стала діяльність братств, які спиралися на підтримку народу і мали високе політичне значення. Вони були осередком поширення ідей гуманізму, протистояли й об'єктивно підривали всевладдя католицької церкви в галузі культури та ідеології.

Особливо важливу роль у збереженні й розвитку української культури відігравало Успенське братство у Львові. Продовжуючи традиції і справу першодрукаря Івана Федорова, воно розгорнуло як на той час широке книгодрукування й забезпечило поширення своїх видань в усій Україні і навіть за її межами, зокрема в Росії, Молдавії, Білорусії. У 1585 році братство заснувало школу, яку планувало згодом перетворити у ВНЗ. За прикладом львів'ян братські школи було створено у Луцьку, Галичі та інших містах України. Під їхнім впливом у містах і селах виникали початкові школи, які були опорними пунктами боротьби народу за розвиток національної культури, проти католицької й уніатської експансії [6, с. 64-65].

Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Вивчалася слов'янська та грецька мови, а також «вільні науки». У 1586 році у школі Успенського братства у Львові було складено «Порядок шкільний», у якому зокрема викладено педагогічні вимоги до вчителя. Він мав бути «побожний, скромний, негнівливий, не срамослов, не чародій, не сміхун, не байкар, не прихильний ересі, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому». На початку XVII століття в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл [1, с. 44].

У 1632 році відбулося об'єднання братських шкіл у Київський колегіум, пізніше – Київську Мазепинсько-Могилянську академію, потім – Києво-Могилянську академію. Уперше статус Академії був закріплений Гадяцькою угодою 1658 року. У 1701 році, завдяки наполяганням Мазепи, Петро I підтвердив рівень Києво-Могилянської академії як найвищого НЗ. Тут було 8 класів, тривалість навчання – 12 років. В академії існувала демократична система виборів викладачів і ректора. Правління академією здійснювали ректор, префект, суперінтендант.

Цікаво, що знання студентів оцінювалися за 7 рівнями: «доброго», «мірного», «старанного», «неслабкого», «слабкого», «худого», «безнадійного» навчання [1, с. 44]. Варіативність та розгалуженість оцінок на сьогодні визнана позитивною у Європі та США.

Тому її наявність у наведеному вигляді у XVII-XVIII століттях в українських землях виглядає зайвим підтвердженням європейського рівня.

Високий рівень академії підтверджують інші вчені, які вказують, що у період розвитку перших європейських університетів в епоху Середньовіччя і Відродження – до XVIII століття за рівнем культурного розвитку та вищої освіти Україна перебувала в загальноєвропейському середовищі. Поширенню ренесансної культури на українських землях сприяв насамперед розвиток освіти. У XV-XVI століттях зростає прошарок українців, що здобули освіту у провідних західноєвропейських університетах – Краківському, Празькому, Болонському та ін. Досить часто вихідці з України були провідниками загальноєвропейського Ренесансу. Перші ВНЗ в Україні – Острозька та Києво-Могилянська академії – за навчальними планами [7, с. 197-206; 8, с. 117] і за асортиментом навчальних програм, і за рівнем викладання мало чим різнилися від західноєвропейських ВНЗ того ж рівня та типу в Європі. Острозька академія проіснувала з 1576 до 1640 року. В її стінах навчалися провідні діячі того часу [9; 10, с. 94].

Києво-Могилянська академія за своєю структурою нагадувала західноєвропейські університети. Ректор мав необмежені права і розпоряджався всіма доходами та майном академії, слідував за викладачами, «вершив суд та розправу». Кошти для академії надходили із декількох джерел: від монастирів, в якості пожертвування духовних осіб, гетьманів, заможних козаків та міщан.

Пізніше за зразком Києво-Могилянської академії були засновані колегіуми в Чернігові (1700 рік), Харкові (1721 рік), Переяславі (1738 рік). Зокрема, Харківський колегіум став центром освіти у Слобідській Україні. У 1765 році тут почали викладати інженерну справу, артилерію, геодезію та географію [1, с. 45].

На території сучасної Західної України освіту вищого європейського стандарту забезпечували єзуїтські колегії (у кінці XVI століття їх в Україні було більше 20). Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де вони майже повністю втрачали усі ознаки національної ідентичності.

Ще у 1569 році єзуїти у Вільно відкрили свій колегіум, який у 1579 році було віднесено до рівня академії. У відповідь у 1580 році за активного сприяння князя Костянтина Острозького в його фамільному маєтку Острозі на базі діючої раніше школи було відкрито Острозький слов'яно-греко-латинський колегіум, що задумувався як майбутня православна академія [1, с. 43]. Таким чином, послуги у сфері освіти виходили далеко за межі комерційного інтересу власників НЗ. Завдяки ним велася боротьба за власну національну ідентичність і право нації на майбутнє.

Острозька академія протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія, яку називали «трьохмовним лицем», «храмом муз», «Острозькими Афінами», була НЗ нового типу – слов'яно-греко-латинською академією, за зразком якої відкривалися православні навчальні центри у Києві (1632 рік), Ясах (1640 рік), Москві (1687 рік). На відміну від кращих соборних шкіл, де навчання обмежувалося граматиною, риторикою і діалектикою, там викладалося «сім вільних наук» (ще арифметика, геометрія, астрономія і музика) та елементи філософії [1, с. 44]. Це був цілком світський, як для свого часу, НЗ.

Ще у 1658 році спостерігалася загострення бажання ордену єзуїтів мати власну академію у Львові. Цьому сприяла підписана Гадяцька угода, яка, як здавалося, мала закінчити період козацьких війн і принести спокій на землю Речі Посполитої. Одна зі статей цієї угоди гарантувала Русі Академію в Києві і другу «там де їй місце підходяще виберуть». А таким місцем, до якого схилилася загальна громадська думка, міг бути лише Львів, де давно при Ставропігії створено греко-католицьку школу, звідки на весь Схід розповсюджувалися церковні книги, де була єпископська резиденція потужного братства і найвизначніших центрів руського міщанства [11, с. 65].

У середньовічному Львові існували церковні школи – школа Товариства Ісуса – чернечого ордену єзуїтів, Успенське братство на вулиці Руській та ін. Школи чернечого ордену єзуїтів у 1608 році заснували колегіум (у ньому здобував освіту Б. Хмельницький). 20 січня 1661 року колегіум отримав статус академії, а в 1758 році – університету [12]. Цей ВНЗ мав важливе значення для всього західноукраїнського регіону.

Віддаючи керівництво львівським університетом в руки єзуїтів, Ян Казимир обіцяв своїм іменем та іменем своїх наступників, що «цей Львівський університет буде підтримувати і захищати. Так само чинитимуть мої наступники. А для того, щоб ця справа мала свою надійність і силу, я прикладаю свою королівську руку і сприятиму відкриттю академії і наказую поставити на цей привілей печатку».

Привілей було складено в належному стилі з дотриманням усіх канцелярських формальностей. Він не давав приводу до будь-яких сумнівів.

Привілей Яна Казимира був «епохальним», бо від того часу, з 20 січня 1661 року розпочався відлік часу існування Львівського університету. Сам привілей, хоча й не був передбачений коронними конституціями, мав власне правове значення, яке міг відібрати тільки король, відкликавши сказане у ньому. Але цього не сталося, хоча привілей Яна Казимира зазнавав нападів [11, с. 68].

Отож, незважаючи на опір сейму і сеймиків, у Львові була школа академічного рівня і утрималася на цьому рівні аж до розпаду Речі Посполитої і навіть довше. У період Австро-Угорщини Львівський університет носив ім'я австрійського короля Франца Йосипа I. Ця школа за документами не завжди могла вживати титул академії, але у ній можна було одержати ступінь доктора теології, а в певні часи і філософії, ректор не мав титулу «магніфіценція», не було деканів, але були два факультети, – філософії, математики і фізики (догматичної і моральної теології), було право і медицина [11, с. 69].

Пізніше у XVIII столітті після першого поділу Польщі у 1772 році Львівський університет було реорганізовано у лицей. Проте у жовтні 1784 року австрійський імператор Йосиф II підписав диплом про відновлення університету. Диплом визначав, що університет складатиметься з чотирьох факультетів: філософського, юридичного, медичного та теологічного. До його складу також входила гімназія [11, с. 66].

У XVII-XVIII століттях у Західній Європі йшло вироблення різних моделей університетів: у Пруссії А. Гумбольдт запропонував ідею університета, що об'єднав освітню і наукову діяльність, в англійських університетах превалювало виховання джентльменів, французькі більше готували до практичної діяльності [5, с. 130].

Започаткування університетської освіти на території сучасної України має ті самі часові межі (250-300 років), що і в Європі. Цікавим є те, що найкращі студенти українських НЗ, як і всі інші європейські студенти, мали можливість навчатися і навчалися в декількох країнах, а відтак і в декількох університетах. Серед них можна назвати таких, як: Д. Наливайко, І. Борецький, І. Косинський, Є. Плетецький, М. Смотрицький, П. Сагайдачний, І. Виговський, І. Самойлович, Д. Туптало-Ростовський, П. Орлик, П. Полуботок, С. Палій, С. Величко, Г. Сковорода, М. Бантиш-Каменський, М. Берлицький, М. Маркевич, П. Гулак-Артемівський, М. Березовський, І. Зарудний, брати І. та В. Григоровичі-Барські та ін. [13, с. 94].

Отже, правовий режим діяльності з надання послуг у сфері освіти та правовий статус українських НЗ формувалися протягом кількох століть. За цей час до початку XXI століття змінилося кілька історико-правових етапів досліджуваного процесу. Кожен етап відрізнявся характерними елементами у правовому статусі та режимі.

Першим можна вважати етап, що тривав від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття. Цей період збігся у часі з появою перших ВНЗ у Західній Європі. В українських землях НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави (у т.ч. розвиток власної руської та церковнослов'янської мов). НЗ цього періоду залежали від

можновладних світських та впливових церковних осіб. Уся господарська та інша діяльність НЗ залежала від думки цих осіб.

Другий етап тривав протягом початку і розквіту козацької епохи. У цей час утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси. Ці НЗ залежали від фінансування з боку суспільних об'єднань – об'єднань козаків, шляхти та міщан – братств, Війська Запорізького, окремих меценатів; проте господарювали на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук.

Третій етап еволюції правового статусу українських НЗ та правового режиму діяльності з надання ними послуг припадає на XVII – XVIII століття. У цей час почали з'являтися ВНЗ університетського типу, що були аналогічні західноєвропейським університетам – мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти і майно, вступати у господарські правовідносини.

Наступні дослідження повинні спрямовуватися на визначення етапів розвитку правового статусу українських НЗ та правового режиму діяльності з надання ними послуг, починаючи з XVIII століття до початку XXI століття.

Література:

1. Шаповал Р.В. Становлення та розвиток освіти в Україні / Р.В. Шаповал // Наше право. — 2011. — № 1. Ч. 1. — С. 43-48.
2. Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц [Российская Академия наук]. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Наука, 1996. — 668 с.
3. Монаєнко А. Нормативно-правова база розкитку освіти та науки в Україні / А. Монаєнко // Право України. — 2007. — № 10. — С. 76-78.
4. Томсинов В.А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2009. — № 4. — С. 3-26.
5. Задорожний Ю.А. Зародження та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи / Ю.А. Задорожний // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти: Зб. мат. наук.-метод. конф., жовтень 2008. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 127-131.
6. Кахнич В. Передумови та заснування Львівського університету / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2011. — Вип. 52. — С. 64-70.
7. Тюрменко Г. Культурологія: теорія та історія культур: навч. посіб. / Тюрменко Г., Горбула О. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 368 с.
8. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації / М. Курко // Вісник академії управління МВС. — 2010. — № 3 (15). — С. 115-120.
9. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави / Г. Ситник // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2004. — № 2. — С. 369-374.
10. Медведєв І.А. Витоки ідеї університету в Україні та її вплив на національний менталітет / І.А. Медведєв // Економіка та держава. — 2010. — № 8. — С. 93-95.
11. Кахнич В. Передумови та заснування Львівського університету / В. Кахнич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2011. — Вип. 52. — С. 64-70.
12. Марчук Л. «Patriae decori civibus educandis» – освічені громадяни є окрасою батьківщини / Л. Марчук // Віче. — 2011. — № 5 (190). — С. 29.
13. Медведєв І.А. Витоки ідеї університету в Україні та її вплив на національний менталітет / І.А. Медведєв // Економіка та держава. — 2010. — № 8. — С. 93-95.